

УДК 94:315.362(477), «196/198»

**РАДЯНСЬКА СІМЕЙНА ПОЛІТИКА:
УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ****SOVIET FAMILY POLICY: UKRAINIAN VERSION****Гуменюк О. В.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет (Рівне, Україна),
e-mail:gioks@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-6639-7325
ResearcherID: AAJ-4697-2020

Gumeniuk O.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor the history, Ukraine of Rivne state Humanitarian University (Rivne, Ukraine),
e-mail: gioks@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-6639-7325

У статті представлений аналіз особливого співіснування особистого у сімейному житті радянської людини з державною складовою. Досліджуються питання побуту української родини Автор виділяє праці радянських та вітчизняних істориків показуючи суспільно-політичні умови характерні історичній науці зазначених періодів. Охарактеризовано основні досягнення у вивченні проблеми і намічені питання, що потребують подальшого наукового пошуку. Окремою складовою статті є розгляд особливостей вивчення приватного життя як елементу історії повсякденності.

Ключові слова: повсякденне життя, радянська система, тоталітаризм, побут, пропаганда, сімейно-побутові традиції, соціально-побутова сфера.

The article presents an analysis of the special coexistence of a personality in the family life of a Soviet man with a state component. The issues of the life of the Ukrainian family are analyzed. The author distinguishes the works of Soviet and domestic historians by showing socio-political conditions characteristic of the historical science of these periods. The main achievements in the study of the problem and the planned issues that require further scientific research are described. A separate component of the article is the consideration of the particularities of studying private life as an element of the history of everyday life. The renewal of the economic and social structure of Soviet society, that is industrialization, urbanization, secularization of consciousness, emancipation of women and children, conditioned these changes. In addition, wars and social catastrophes have deeply deformed the already difficult and not always consistent process of modernizing the family with a lot of contradictions. Different groups and sections of the population of the USSR were at different stages of transition from the traditional type of family. The post-transition families of the urban population, especially the big cities, were very different, and the patriarchal peasant family was barely affected by changes (not to mention the remarkable regional difference). Between them there was a large number of intermediate, transitional models. One of the brightest indicators of the differences between them was the birth rate. True, he did not exist in isolation, but was in a rather close correlation with other qualitative and quantitative characteristics: the way of life, the type of intra-family relations, the composition and size of the family, the stability of marriage, etc.

Keywords: everyday life, the Soviet system, totalitarianism, life, propaganda, family and everyday traditions, social and everyday sphere.

Постановка проблеми. Оновлення економічної та соціальної структури радянського суспільства, тобто індустріалізація, урбанізація, секуляризація свідомості, емансипація жінок і дітей – обумовило ці зміни. Окрім того, війни і соціальні катаклізми досить дієво деформували й без того непростий і не завжди послідовний процес модернізації сім'ї з великою кількістю протиріч.

З одного боку, інститут сім'ї, як і все суспільство, піддався революційному оновленню. Це сприяло подоланню кризи патріархальної сім'ї та патріархальних сімейних стосунків, які явно відчувалися на початку століття. З іншого ж боку, через непослідовність та незавершеність змін, які відбувалися із сім'єю, вона зіткнулася з новими проблемами, значною мірою втратила здатність виконувати деякі життєво важливі для людини та суспільства функції. Подекуди відбувся затяжний розлад сім'ї як інституції з іншими суспільними інституціями і вона, по суті, опинилася на порозі нової кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасними дослідниками зроблено чимало щодо дослідження даної тематики як в контексті повсякденні так і окремішньо. Зокрема О. Коляструк [12], М. Репіна [22], А. Гуревич [10], О. Удод [24], Н. Гогохія [7], Г. Мітрошенко [15], В. Лисак [13], В. Головка [8], Л. Рабжаєва [21], Н. Пушкарева [20] у своїх працях через повсякденність радянської людини досліджують загальноусталені норми, а інколи й аномалії даного періоду. При цьому радянська сімейна історія присутня не у всіх працях з вивчення особливостей радянської повсякденності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення складових української сім'ї в розрізі співжиття з ідеологічним чинником радянської держави.

Виклад основного матеріалу. Поява нових підходів і напрямків історіографії стала методологічною базою для наукових розробок, які стосувалися проблем приватного життя [Репіна 1, с. 20-30]. При багатьох існуючих відмінностях усі ці напрямки і підходи слугували об'єднаним началом становлення історичної антропології. Як загальна глобальна концепція історії з усіма її новітніми досягненнями, – історична антропологія об'єднала вивчення менталітету, матеріального життя, повсякдення [10, с. 297]. Даний підхід представлений французькою історичною школою «Анналів», британською історичною антропологією і новою культурною історією, яка виникла у США. Із радянських дослідників сюди слід долучити О. Гуревича.

Історична антропологія сприяла певному розширенню «території істориків», оскільки була результатом тісної міждисциплінарної взаємодії етнологів, психологів і лінгвістів. На відміну від марксистської радянської історіографії, між різними напрямками історичної антропології не було методологічної єдності. Проблематика досліджень охоплювала як різноманітні соціальні практики і манери поведінки, так і сприйняття життя і смерті; вікових періодів і хвороб; свята і будні; церемонії та ритуали; системи харчування і відпочинку; різноманітні соціальні страхи тощо. Різноманітні теми, які раніше не привертали увагу професійних істориків, почали досліджуватися як соціальні процеси з позицій безпосередніх їх учасників. Тому питання міжособистісних і міжгрупових взаємодій знайшли своє висвітлення в історичних дослідженнях.

Визріло питання щодо переосмислення і періодичних змін усіх елементів взаємопов'язаної системи поведінкових стереотипів, оскільки історикам вдалося показати, що у різні часи по різному тлумачилися такі прояви цієї системи, як любов, ненависть, дружба, внутрішньо сімейні стосунки [2, с. 12].

Деякі дослідники не розрізняють приватного життя та історію повсякдення, оскільки вони надто тісно пов'язані; а тому під повсякденням розуміють головним чином сферу приватного життя щодо питань сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, відпочинку, дружніх зв'язків і кола спілкування [25, с. 7].

Більшість дослідників усе ж вважає, що не варто історію повсякдення звужувати до приватного й сімейного життя і трудової діяльності та суспільних церемоній. Вона охоплює ширше коло питань, й приватне життя людини завжди вбудовувалося у її повсякдення і значною мірою залежало від неї [23, с. 81].

Відомо, що сфери повсякденного і приватного життя безліч разів пересікаються, але повністю не співпадають. Тому історики приватного життя вивчають лише одну із сфер повсякденного життя, яка залежить тільки від приватних, індивідуальних рішень. Тоді як повсякдення не можна звести лише до сфери приватного, оскільки окремі його сторони належать публічному життю [20, с. 98,100].

Поряд з історією приватного життя досить близько перебуває таке наукове направлення, як мікроісторія. Вона дозволяє розвинути певні процеси у подробицях, звертаючи увагу не на визначні історичні постаті, а на долю звичайних людей або невеликих соціальних груп. Вивчаючи такі життєві історії, локалізовані у межах визначеного історичного часу, мікроісторія дозволяє осмислити простір можливостей, ступенів свободи чи не-свободи індивіда у заданих політичних, соціально-економічних і етнокультурних обставинах [14, с. 193]. Описуючи мотиви вчинків конкретних людей, історія приватного життя виходить на рівень мікроісторії як методу досліджень історії повсякдення і основного способу розуміння минулого, надаючи нових якостей обговоренню загальноісторичних проблем [14, с. 200].

Під впливом фемінізму складалася своєрідна «історія жінок», яка колись була викреслена з так званої «чоловічої» історіографії та покликана була «повернути жінкам історію» [3, с. 172]. Ключовою категорією аналізу досліджень у рамках історії жіноцтва (особливо у 1980-х роках) став «гендер». Предметом гендерних досліджень слугують стосунки між чоловіками та жінками і пошук нового змісту в цих стосунках; внутрішній світ людини; специфічні статуси і ролі у стосунках. Такий напрямок гендерної історії (як самостійної дослідницької методології) слугує і напрямком для історії приватного життя.

У середині 1970-х років працями європейських авторів було підняте широке коло питань, які стосувалися структури сімей, прав і обов'язків їх членів та внутрішньосімейних стосунків [22, с. 39]. Уряд

СРСР, прагнучи якнайшвидше розпрощатися з царським минулим, повів рішучу боротьбу за розвал основ старого суспільства. Однією з таких основ слугувала і сім'я. Як відомо, радянські партійні функціонери, сповідуючи марксистську доктрину, виступали за зникнення сім'ї, у якій жінка та діти є предметами володіння чоловіка-рабовласника. 1917 року відмінялися всілякі обмеження, пов'язані з укладанням шлюбу, тобто, і релігійні, і національні, і соціальні, і расові. Встановлювалася моногамія і проголошувалася рівність майнових і особистих прав чоловіка та жінки. Повністю витіснялася із даної сфери церква. Хоча церковний шлюб і не заборонявся, та юридичну силу мав лише громадянський шлюб, зареєстрований у загсі.

За взаємною згодою подружжя була також введена свобода розлучень. Якщо виникали суперечності, то їх вирішення розглядалося судом, як і проблема з передачею дітей на виховання, з виплатами грошового забезпечення тощо. Урівнювалися в правах діти, народжені як у шлюбі, так і поза ним. Надавалася можливість в судовому порядку встановлювати батьківство [11].

Документом, який закріпив норми перших декретів радянської влади, був прийнятий у 1918 р. спеціальний Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право. Цим Кодексом подружжя та опікунок урівнювалося в правах щодо питань сімейного життя і вибору місця проживання, щодо обрання прізвища; закріплювався шлюбний вік (для чоловіків – 18 р., для жінок – 16 р.); відмінявся принцип спільності сімейного майна; встановлювалася роздільність майна батьків і дітей.

Результати впровадження нового Кодексу виявилися зовсім не такими, як очікувані. Адже відбулося обмеження інтересів жінок і дітей, оскільки в той період абсолютна більшість радянських жінок, особливо з дітьми, не працювала і не мала власності. А отже і при розлученні вони разом із дітьми позбавлялися права на власність чоловіка і батька, не маючи при цьому власних доходів. Даний Кодекс забороняв усиновлення; виховання дітей проголошувалося суспільним обов'язком батьків, а не їхньою приватною справою. За заявою матері стосовно позашлюбних дітей вводилася процедура визнання батьківства. Працездатні родичі мали аліментні зобов'язання щодо своїх непрацездатних онуків, братів, сестер, бабусь, дідів [11].

Ліберальним тенденціям відповідала і прийнята у 1920 р. спеціальна постанова наркоматів та юстиції, яка дозволяла штучне переривання вагітності в медичних закладах. Це було перше у світі офіційне рішення щодо легалізації абортів; і воно стало своєрідним благом для більшості радянських жінок, які проживали у нужді та побутових стражданнях.

У 1926 році був прийнятий новий Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку. Цим документом офіційно прирівнювалося фактичне співпроживання до зареєстрованого шлюбу, а позашлюбні діти – до народжених у шлюбі. Реєстрація шлюбу перестала вважатися обов'язковою. Доказом шлюбних

стосунків був факт спільного проживання, спільного господарства, виховання дітей тощо. Шлюби, укладені до 1917 року за релігійними обрядами, прирівнювалися до зареєстрованих. Реєстраційний порядок встановлення батьківства був передбачений як судом, так і за заявою матері. Дозволялася лише одношлюбність; шлюбний вік встановлювався єдиним – 18 років; заборонялися ранні та примусові шлюби. Встановлювалася спільність майна і відновлювалося усиновлення дітей. Спростилася процедура розлучення. [Собрание узаконений...]

Деякі дослідники пояснюють завершення «політики сексуальних свобод» з намаганнями керівництва країни наприкінці 1920-х років придушити справжній розгул насилля і сексуальної розгнуданості. У 1926 році були заборонені аборти для жінок, які завагітніли вперше або перенесли цю операцію менш ніж півроку тому. Трохи згодом ввели платню за аборти, як ще один крок на шляху їх обмеження [21, с. 92].

Прийнята 27 червня 1936 р. Постанова ЦВК і РНК СРСР «О заперещенні абортів, увеличенні матеріальної допомоги роженицям, установленні государственной помощи многосемейным, расширенні сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усиленні уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах» стала своєрідним укріпленням сім'ї в радянському законодавстві. Збільшувалися розміри державної допомоги на придбання необхідних предметів для новонароджених і матері на годування дитини. Багатодітні матері, які мали 6 дітей, при народженні кожної наступної дитини отримували державну допомогу в розмірі 2 тис. рублів щорічно упродовж п'яти років. Жінки, у яких було 10 дітей, отримували по 5 тис. рублів на кожну наступну дитину і з другого року життя дитини – щорічну допомогу по 3 тис. рублів упродовж чотирьох років.

Ускладнилася процедура розлучення, оскільки потрібна була згода і присутність обох із подружжя; ставилася спеціальна відмітка у паспортах; стягувалося мито, яке зростало в геометричній прогресії з кожним новим розлученням. Після розлучення на утримання дітей стягувалися аліменти, за ухиляння від сплати яких передбачалася кримінальна відповідальність. Узаконювалося положення про заборону абортів, за винятком медичних протипоказів, засвідчених комісією лікарів.

Конституцією 1936 року юридично було закріплено рівноправ'я жінки і чоловіка та соціальні гарантії щодо його реалізації. Це досить вдало вписувалося у загальну стратегію сталінської модернізації країни.

Висновки і пропозиції. Періодичні зміни в правовій базі шлюбно-сімейних відносин СРСР (з ідентичністю і в УРСР) носили чітко регламентований характер взаємодії ідеологічної і партійної доктрини формування соціалістичної сім'ї і побуту, а також процесу розвитку сімейно-побутових відносин. Ми спостерігаємо своєрідні подвійні стандарти радянської сімейної системи. З одного боку радянська система контролю за приватним життям

населення, в тому числі і сімейним, призвела до своєрідного відчуття повернення до «старих добрих дідівських часів» з моралізаторськими правилами, які супроводжувалися заборонами абортів (до періоду «відлиги»), обмеженням розлучень, невизнанням незареєстрованих шлюбів, підвищенням уваги до «морального обличчя радянського громадянина» при призначенні на «відповідальні» посади, втручанням громадськості у сімейні справи та багато іншого, що вписувалося у загальну лінію уявлень про «порядну радянські сім'ю».

Список використаних джерел

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В. Баран – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
2. Бессмертный Ю. Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений. // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. М., 1996. С. 12.
3. Бок Г. История, история женщин, история полов // THESIS. 1994. Вып. 6. С. 172.
4. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Социо-логос/Б. Вальденфельс - М., 1991. - Вып.1. - С. 39-51.
5. Васильчук Г. М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. - 36. ст.- Вип. 11. - К.: НУ НАНУ, 2007. - С. 102-111.
6. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР/Л. Витрук – К., Наукова думка, 1986. – С. 180.
7. Гогохія Н. Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. - 2007. - №23. - С. 109-114.
8. Головки В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. - Вип. 17. - К.: НУ НАНУ, 2007. - 494 с. - С. 87-101.
9. Гордон Л. А., Клопов Э. В., Оников Л. А. Общий характер перемен в содержании бытовых занятий и функций быта // Социалистический калейдоскоп. М., 2003.
10. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа Ананов. М., 1993. С. 297
11. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве. Принят на сессии ВЦИК 16 сентября 1918 г.
12. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // український історичний журнал. - 2007. - №1. - С. 174-184.
13. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950-1960-х рр. XX ст. / В. Ф. Лисак. - Маріуполь, 2013. - 323 с.
14. Медик Х. Микросторія // THESIS. 1994. Вып. 4. С. 193.
15. Мітрошенко Г. А. Соціальний конфлікт у побуті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. А. Мітрошенко. – О., 2007. – 19 с.
16. Неклюдова М. С. История частной жизни: генеалогия одного издательского проекта // Вестник РГГУ. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология». 2008. №10.
17. Олейниченко Я. Г. Дом в котором мы живем/Я. Олейниченко – К., Политиздат Украины, 1988. – 120 с.
18. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: в 2-х т. / гол. ред. В. Смолий; відп. ред. В. Горобець; ред. коллег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Біло-

ус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). - К., 2012. - Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення - 328 с.

19. Поленина С. В. Советская женщина в обществе и семье // Роль женщины в современном обществе (К итогам X-летия женщины ООН). Сб. статей/ Ч. II. М., 1985/ С. 203-218

20. Пушкарёва Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история. Ежегодник. 2004. М., 2005. С. 98, 100.

21. Рабжаева М. В. Историко-социальный анализ семейной политики в России. М., 292 с.

22. Репина Л. П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема. // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. М., 1998. С. 23-28.

23. Стоит ли копаться в «грязном белье»... (Российские историки размышляют над проблемами «истории частной жизни») // Родина. 1996. № 12. С. 81.

24. Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. - К., 2005. - N 4. - С. 40-45.

25. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы/ пер. с англ. М., 2001. 326 с.

References

1. Baran V. K., Danylenko V. M. Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980-i rr.)/V. Baran – K., Vydavnychi dim «Alternatyvy», 1999. – 304 s.

2. Bessmertnyi Yu. L. Chastnaia zhizn: stereotipnoe y undyvudualnoe. V poyskakh novykh resheniy. // Chelovek v kruhu semy. Ocherky po ystoryy chastnoi zhizny v Evrope do nachala Novoho vremeny. M., 1996. S. 12.

3. Bok H. Ystoriya, ystoriya zhenshchyn, ystoriya polov // THESIS. 1994. Выр. 6. S. 172.

4. Valdenfels B. Povsednevnost kak plavlynyi tyhl ratsyonalnosti / Sotsyo-lohos/B. Valdenfels - M., 1991. - Выр.1. - S. 39-51.

5. Vasylichuk H. M. Vyvchennia «radianskoj povsiakdennosti» 20-30-kh rokiv suchasnymy rosiiskymy istorykamy: problemy teorii ta metodolohii doslidzhennia // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. - Zb. st. - Выр. 11. - К.: NU NANU, 2007. - S. 102-111.

6. Vytruk L. D. Uluchshenye sotsyalno-bytovykh uslovyi zhizny trudiashchykhssia USSR/L. Vytruk – K., Naukova dumka, 1986. – S. 180 s.

7. Hohokhiiia N. T. Yakisni metody doslidzhennia u vyvchenni radianskoj povsiakdennosti 1920-30-kh rr. // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. T.H.Shevchenka. - 2007. - №23. - S.109-114.

8. Holovko V. «Ryba ta m'iaso» istorii povsiakdennosti: teoretychni zasady napriamu // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvidomchyi zbirnyk nauk. pr. - Выр.17. - К.: NU NANU, 2007. - 494 s. - S. 87-101.

9. Hordon L. A., Klopov Э. V., Onykov L. A. Obshchyi kharakter peremen v sodержanuy bytovykh zaniaty y funktsyi byta// Sotsyalistycheskyi kaleidoskop. M., 2003.

10. Hurevych A.Ya. Ystorycheskyi syntez y shkola Annalov. M., 1993. S. 297

11. Kodeks zakonov ob aktakh hrazhdanskoho sostoiانيا, brachnom, semeinom y opekunskom prave. Pryniat na sessyy VTsYK 16 sentiabria 1918 h.

12. Koliastruk O. A. Predmet istorii povsiakdennosti: istoriohrafichnyi ohliad yoho stanovlennia u zarubizhnii ta vitchezniianii istorychnii nauksi // ukrainskyi istorychnyi zhurnal. - 2007. - №1. - S.174-184.

13. Lysak V. F. Povsiakdennist ukrainskykh selian v umovakh radianskoj diisnosti 1950-1960-kh rr. XX st. / V. F. Lysak. - Mariupol, 2013. - 323 s.

14. Medyk Kh. Mykroystoriya // THESIS. 1994. Выр. 4. S. 193.

15. Mitrosenko H. A. Sotsialnyi konflikt u pobuti: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 «Sotsialna filosofii ta filosofii istorii» / H. A. Mitrosenko. – O., 2007. – 19 s.

16. Nekliudova M. S. Ystoriya chastnoi zhizny: henealohiia odnogo yzdatelskoho proekta // Vestnyk RHHU. Seryia « Kulturolohiia. Yskusstvovedenye. Muzeolohiia». 2008. №10.

17. Oleinychenko Ya. H. Dom v kotorom my zhyvem/ Ia. Oleinychenko – K., Polytyzdat Ukrainy, 1988. – 120 s.

18. Povsiakdennia rannomodernoj Ukrainy. Istorychni studii: v 2-kh t. / hol. red. V. Smolii; vidp. red. V. Horobets; red. koleh.: N. Starchenko (zast. vidp. red.), N. Bilous, V. Zema, O. Romanova (vidp. secr.). - K., 2012. - Т. 1: Praktyky, kazusy ta devitsii povsiakdennia - 328 s.

19. Polenyina S. V. Sovetskaia zhenshchyna v obshchestve y seme // Rol zhenshchyny v sovremennom obshchestve (K ytoham Kh-letyia zhenshchyny OON). Sb. statei/ Ch. II. M., 1985/ S. 203-218

20. Pushkarёva N. L. «Ystoriya povsednevnyy» y «ystoriya chastnoi zhizny»: sodержanye y sootnoshenye poniatyi // Sotsyalnaia ystoriya. Ezhehodnyk. 2004. M., 2005. S. 98, 100.

21. Rabzhaeva M. V. Ystoriya-sotsyalnyi analiz semeinoi polytyky v Rossyy. M., 292 s.

22. Repyna L. P. Vydelene sferы chastnoi zhizny kak ystoriograficheskaia y metodolohicheskaia problema // Chelovek v kruhu semy. Ocherky po ystoryy chastnoi zhizny v Evrope do nachala Novoho vremeny. M., 1998. S. 23-28.

23. Stoyt ly kopatsia v «hriaznom bele»... (Rossyiskye ystoryky razmyshliaiut nad problemamy «ystoryy chastnoi zhizny») // Rodyna. 1996. № 12. S. 81.

24. Udod O. A. Istorii povsiakdennosti: problemy metodolohii ta dzhereloznavstva // Istorii v shkolakh Ukrainy. - K., 2005. - N 4. - S. 40-45.

25. Fytspatryk Sh. Povsednevni stalylyzm. Sotsyalnaia ystoriya Sovetskoj Rossyy v 30-e hody:/ per. s anhl. M., 2001. 326 s.